

1. Rano roditeljstvo – pristup životnog toka

U ovom izlaganju ću vas ukratko uputiti u okvire istraživanja prelaska u roditeljstvo i ranog roditeljstva koji su objavljeni u knjizi „Postajanje roditeljem u Srbiji. Sociološko istraživanje tranzicije u roditeljstvo“, za koju su autori Dragan Stanojević, Milana Ljubičić i Smiljka Tomanović dobili nagradu Srpskog sociološkog društva za najbolju sociološku studiju objavljenu u 2016. godini.

2. Projekat

Istraživanje je sprovedeno 2011. i 2012. godine u okviru projekta Projekat *Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri* (ev. broj 179035) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, a uz finansijsku podršku *Regionalnog programa podrške istraživanjima u oblasti društvenih istraživanja na Zapadnom Balkanu* (RRPP), koji vodi Univerzitet u Friburu uz finansijsku podršku Švajcarske agencije za razvoj i saradnju (SDC).

3. Početni podsticaj i ciljevi

Podsticaj za istraživanje potiče od saznanja o ideološkoj opterećenosti diskursa o porodici i rađanju. Dominantni javni diskurs populacione politike u fokusu ima obnavljanje stanovništva, kroz ciljanje nedovoljnog rađanja. Ideološka potka ovog pristupa je sprečavanje „bele kuge“, „izumiranja nacije“ i sl.

Nasuprot tome, naše istraživanje postajanje roditeljem u Srbiji ne svodi na rađanje, već ga uz rano roditeljstvo analizira kao multidimenzionalne procese i relacije pojave, koji su oblikovani u složenom spletu odnosa roditelja kao pojedinaca i ostalih individualnih i institucionalnih aktera i konteksta.

Sledeći prethodna sociološka istraživanja roditeljstva u Srbiji, analiza i tumačenje dijapazona različitosti praksi postajanja roditeljem i ranog roditeljstva, uključuje, pored

rodne dimenzije diverzifikacije, kvantitativne i kvalitativne razlike između mladih roditelja povezane sa njihovom slojnom i etničkom pripadnošću.

Pristup i koncepti

Da bismo obezbedili multidimenzionalnost analize dinamike postajanja roditeljem koja uključuje različite nivoe – makro, mezo, mikro, kao i strukture i delanje, odlučili smo se za povezivanje dva pristupa: interdisciplinarnog pristupa *životnog toka* i sociološkog pristupa *strukturisane individualizacije*.

4.

Pristup životnog toka (life-course) se fokusira na istraživanje odnosa između institucionalnih i strukturalnih činilaca i značenja koja im akter pridaje, donoseći na osnovu toga odluke i delajući tokom svog života (Heinz, Krüger, 2001: 33). Ovaj pristup uključuje različite međuodnose između pojedinaca i društva koji se razvijaju u zavisnosti od vremena, i time ostvaruje dinamičko povezivanje društvene strukture, institucija i individualnog delanja od rođenja do smrti (Heinz *et al.* 2009: 15). Osnovni pojmovi pristupa *životnog toka* su: *istorijski period sa istorijskim događajima, tranzicija, životni događaji i putanje (trajektorije)* (Elder, 1985). *Tranzicija* predstavlja skup *životnih događaja* koji obeležavaju prelaske iz jedne životne faze u drugu, odnosno ulaska ili izlaska iz jedne uloge i statusa, kao što su npr. početak ili završetak školovanja, početak braka/kohabitacije, rađanje deteta, penzionisanje itd. *Istorijsko i socijalno vreme* određuju normativna očekivanja o prikladnom vremenu ulaska i prelaska iz jedne životne faze u drugu i značenjima prelaza. *Putanja* je redosled životnih događaja u jednoj životnoj sferi a skup različitih putanja (obrazovne, radne, porodične, stambene) čini *životni tok* pojedinca (Ibid.). S obzirom da povezuje različite nivoe analize, od makro do individualnog, za pristup životnog toka značajni su i kvalitativni podaci koji se odnose na delanje i značenja koja mu akter pridaje u određenom istorijskom i društvenom kontekstu.

Sa svojim fokusom na društveno strukturisanje i individualno donošenje odluka, ovaj pristup predstavlja valjano oruđe za povezivanje strukture i delanja (Cote, Bynner, 2008).

Tranzicioni režim (poredak)

Naposletku je međuzavisnost institucionalnih strukturalnih konteksta i individualnih tranzicija obuhvaćena konceptom *tranzicionih režima – poredaka* (*transitional regimes* - Walter, 2006; Walter *et al.*, 2009). Model *tranzicionih poredaka* predstavlja primenu proširene tipologije poredaka državnih politika (*welfare regimes*) Esping-Andersena (1990), kao tipova institucionalnih i okvira praktične politike koji pojedincima služe kao orijentiri u biografijama. Kombinujući veliki broj dimenzija¹ u komparativnoj analizi petnaest evropskih zemalja, istraživači su došli do razlikovanja pet obrazaca ili poredaka tranzicije u odraslost, koje su nazvali: socijaldemokratski /univerzalistički, konzervativni /korporativni /fokusiran na zaposlenje, liberalni, mediteranski /sub-protektivni i post-socijalistički (Walter *et al.*, 2009: 18).

Za konceptualizaciju, analizu i interpretaciju *tranzicije u roditeljstvo*, koja je predmet našeg istraživanja, značajan aspekt *tranzicionog poretka* je tzv. **rodni poredak** (*gender regime*), koji kao koncept uvodi Silvija Volbi, tako što proširuje koncept rodnih poredaka Konelove (Connell, 2002) da bi obuhvatila ono što je ona nazivala *rodna hijerarhija* (*gender order*): različite složene institucionalne obrasce odnosa između produktivne i reproduktivne sfere, odnosno domaćeg i javnog i sa njima povezane različite stepene rodne nejednakosti u različitim domenima ekonomskog (uključujući i domaćinstvo), političkog i građanskog, koji određuju rodne prakse i rodne odnose unutar društvenog sistema (Walby, 2004: 10). Važna dopuna ovom određenju su **normativni rodni poreci** – normativna očekivanja od rodnih uloga u različitim domenima: radnom, političkom, porodičnom (u partnerstvu i roditeljstvu).

5. Pristup *strukturisane individualizacije*

U cilju povezivanja ovih činilaca i makro i mikro nivoa analize, za istraživanje je plodonosna sociološka konceptualizacija ***strukturisane individualizacije*** (Roberts *et al.* 1994), kojom se povezuju *strukture i kulture roditeljstva*: strukturalni i normativni okviri postajanja roditeljem sa *društveno omeđenom dejstvenošću* (Evans, 2002).

¹ Kao što su: tip obrazovanja; tip obuke; model socijalne zaštite; režim zapošljavanja; obrazac zapošljavanja žena; koncept mladosti; koncept deprivilegovanosti; fokus praktičnih politika koje podržavaju tranzicije; državna davanja za obrazovanje, za porodice i decu, za mere aktivnog zapošljavanja; trend praktične politike (Walter *et al.*, 2009: 18).

Dejstvenost (agency) se posmatra kao „društveno situiran proces“, oblikovan iskustvima iz prošlosti, prilikama koje postoje u sadašnjosti i opažanjima mogućnosti u budućnosti (Evans, 2002: 262). Ovakvom konceptualizacijom se omogućava da se u narativima u socijalnoj biografiji sagledaju *i* struktura *i* dejstvenost kao kontinuum: analizira se kako mlada osoba objašnjava situaciju (strukture) i preuzima odgovornost (dejstvenost), dajući značenje oboma – i situaciji i svom postupku.

Kroz pristup strukturisane individualizacije sistematski se u odnosu na tranziciju u roditeljstvo uzimaju u obzir dve perspektive – društvene strukture: demografski, strukturalni, ekonomski i institucionalni činioci, kao i perspektiva individualnog aktera – mladog roditelja – subjektivna strana: motivi, opažanja, doživljaji, strategije itd. koji oblikuju delanje – prakse u tranziciji u roditeljstvo.

6. Porodične prakse i prikazivanje

Rodna ispoljavanja ranog roditeljstva analiziramo kroz perspektivu ranog formiranja majčinskih i očinskih praksi i doživljaja roditeljstva. U odnosu na (rodna) ispoljavanja roditeljstva u procesu tranzicije, naša polazna tačka je da se roditeljstvo oblikuje kroz praktikovanje (*parenting*) ili činjenje onoga što se smatra sadržajem roditeljske uloge (*doing parenthood*). Stoga su nam analitički relevantni koncepti *porodične prakse* (*family practices* Morgan, 1996; 1999; 2011) i *prikazivanje* (*displaying* Finch, 2007; Dermott, Seymour, 2011).

porodične prakse Morgan kreće od koncepta *brige* (*care*) koji su uvele feministkinje – da bi rekonceptualizovao porodicu kao relacioni pojam: porodice su ono što njihovi članovi čine: oni se određuju time što „rade porodične stvari“, a ne time što „jesu“ porodica. Osnovno što čini porodične prakse je deljenje resursa, brige, odgovornosti i obaveza, kao i pregovaranje oko odnosa.

Dženet Finč uvodi koncept **prikazivanja** (*displaying* Finch, 2007): „*Prikazivanje* je proces preko kojeg pojedinci ili grupa prenose jedni drugima i relevantnoj publici da njihovi određeni postupci predstavljaju bavljenje porodičnim stvarima i na taj način potvrđuju da su njihovi odnosi – porodični odnosi.“ (Finch, 2007: 67)

Primenjujući ovu konceptualizaciju kao osnov tumačenja ranog roditeljstva u ovoj studiji, prihvatili smo da se roditeljstvo formira kao porodična praksa kroz odnose sa

detetom, sa drugim roditeljem, sa najužom neformalnom mrežom podrške (roditeljima, srodnicima i prijateljima), kao i sa institucionalnim okruženjem – njihovim normama i praksama, što postulira određenje roditeljstva kao **relacionog koncepta**. U kvalitativnoj analizi tumačimo majčinstvo i očinstvo kao porodične prakse i načine njihovog prikazivanja, kao i rodne i slojne razlike koje se javljaju u tim praksama i prikazima.

8. Shema operacionalizacije pojmova

Makro nivo analize koji se odnosi na tzv. *istorijsko* ili *socijalno vreme* obuhvata istorijsku kontekstualizaciju oblikovanja današnjih rodničkih poredaka tranzicije u roditeljstvo u Srbiji i uključuje dimenzije koje smo nazvali *strukture* i *kulture roditeljstva*. U okviru *strukture roditeljstva* analiziramo demografske trendove, finansijski i stambeni položaj mladih, položaj mladih žena i muškaraca na tržištu rada. Na makro nivou analiziramo i institucionalni okvir: od pravne regulative (strateških i pozitivno pravnih dokumenata) do institucionalnih mehanizama podrške – mera praktične politike koje su povezane sa tranzicijom u roditeljstvo (iz sektora obrazovanja, stanovanja, zapošljavanje, zdravstva i socijalne pomoći). *Kulture roditeljstva* čine normativni sadržaji rodničkog poretka, od kojih smo analizirali: prisutnost i načine ispoljavanja familističke ideologije; vrednosne obrasce i orijentacije povezane sa porodicom i rodničkim ulogama (vrednovanje porodice i braka, patrijarhalna vrednosna orijentacija); obrasce i modele vezane za trudnoću, rađanje, dojenje, uvremenjenost rađanja; dominantan model porodične tranzicije; moralnost *dobrog roditeljstva* – majčinstva i očinstva; rodna ispoljavanja etike žrtvovanja; nove obrasce roditeljskih normativa i praksi. *Kulture i strukture roditeljstva* proučavamo i na mezo nivou – mladih kao društvene grupe, putem analize konkretnih podataka našeg istraživanja koji se odnose na stavove i norme mladih relevantne za porodične tranzicije (o braku, kohabitaciji, preduslovima za zasnivanje porodice i slično), kao i resurse (materijalne i socijalne) koji su na raspolaganju roditeljima i strategije korišćenja i upravljanja tim resursima. Na ovom nivou se analizira proces donošenja odluke o rađanju, kao i životne putanje žena i muškaraca na nivou proseka i mesto porodičnih tranzicija unutar njih.

Poseban nivo analize čini tzv. *biografizacija* tranzicije u roditeljstvo, u kome se bavimo situiranjem roditeljstva unutar socijalne biografije ispitanika. Ovaj deo analize

uključuje subjektivnu stranu ranog roditeljstva: značenja i doživljaj prelaska i ranog majčinstva i očinstva, doživljaj promena koje je donelo roditeljstvo, opažanje i tumačenje odnosa i porodičnih praksi: intergeneracijskih i partnerskih i praksi roditeljstva, uključujući zadovoljstvo i načine njihovog prikazivanja.

8. Ciljevi

Ciljevi istraživanja su višestruki. Eksploratorni cilj je proučavanje procesa tranzicije u roditeljstvo mladih u Srbiji u međudejstvu strukturalnih, kulturalnih i relacionih dimenzija i faktora. Posebni ciljevi su: situiranje tranzicije u roditeljstvo u okviru životnog toka mladih žena i muškaraca u odnosu na slojne i etničke razlike, kao i objašnjenje i tumačenje veza između pojedinih dimenzija i razlika. Slojna diferencijacija se analizira preko individualnog obeležja – obrazovanja ispitanika, jer se u ranijim istraživanjima pokazalo da je obrazovanje najdistinktivnije obeležje koje diferencira mlade u odnosu na društveni položaj, resurse, norme, percepcije, aspiracije, planove, strategije i delanje (Tomanović *et al.* 2012). Analizira se na koji način su tako definisane slojne razlike povezane sa rodnim i etničkim razlikama, kao i kako su posredovane drugim obeležjima – kao što je zaposlenost ispitanika/ce, mikro strukturama i situacijama – tipom domaćinstva, njegovim resursima i sličnim.

Jedan od ciljeva je interpretacija značenja ustanovljenih veza, međudnosa i razlika u odnosu na životnu situaciju ispitanika/ce i subjektivna značenja koja im daje. Poseban cilj je rekonstrukcija porodičnih praksi majčinstva i očinstva.

9. Izvori podataka

Istraživanje je zamišljeno i sprovedeno prema pristupu kombinacije metoda (*mixed methods*, Brannen, 2005) u dve etape.

Prva faza istraživanja bila je anketa iz 2011. godine na nacionalno reprezentativnom uzorku u 62 opštine na teritoriji centralne Srbije i Vojvodine, koji obuhvata 1627 ispitanika od 19 do 35 godina u 4 uzrasne kohorte: 19/20, 24/25, 29/30, 34/35 godina starosti². Analize su rađene na poduzorku od 26,8%, odnosno 435 mladih koji imaju decu, dok se u analizi dimenzija kod kojih je to smisljeno (npr. norme, stavovi,

² Udeo romske populacije je 4,8% u celom uzorku.

resursi i sl.) rade poređenja sa ukupnim uzorkom anketiranih mladih da bi se otkrile potencijalno značajne razlike distinktivne za mlade roditelje.

Druga faza istraživanja je bila kvalitativna i obuhvatala je polu-strukturisane intervju sa 74oro tridesetogodišnjaka uključujući intervju sa 24 roditelja - 12 majki i 12 očeva, koji su sprovedeni tokom maja i juna 2012. godine³. Uzorci su nastali putem teorijskog uzorkovanja iz populacije obuhvaćene anketom 2011. godine, tako da budu zastupljena oba pola, tri stepena obrazovanja, radni statusi (zaposleni/nezaposleni), različita mesta stanovanja (mali/velikigrad /selo) na teritoriji centralne Srbije i Vojvodine⁴. Uzrast ispitanika od 30 godina izabran je zato što su prethodne analize pokazale da on predstavlja simboličku granicu za mlade osobe u Srbiji nakon koje se pretpostavlja odraslost, nasuprot 25. godine koja je bila simbolička granica u generaciji njihovih roditelja. Predmet intervju je bila socijalna biografija mlade osobe – rekonstrukcija tranzicija i praksi u različitim domenima. Teme intervju su ponavljale tematske celine iz upitnika za anketu: svakodnevnica, obrazovanje i školovanje, zaposlenje i rad, stanovanje, slobodno vreme, socijalni kontakti i mreže, odnos sa roditeljima, percepcija odraslosti, zadovoljstvo životom i planovi. Intervjui sa „samcima“ i sa mladim roditeljima se razlikuju u segmentu rekonstrukcije ličnog – intimnog života, o čemu je razgovarano sa mladima koji nisu roditelji. Sa mladim roditeljima razgovarano je o tranziciji u roditeljstvo: donošenju odluke o rođenju deteta, podršci, doživljaju ranog roditeljstva, doživljaju promena, potom o praksama roditeljstva i zadovoljstvu, kao i o opažanju partnerskih odnosa, promena i zadovoljstvu njima. Svi intervjui su snimani uz pristanak ispitanika/ce i transkribovani doslovno.

10. Metod

U istraživanju je primenjen trostepeni metod, koji uključuje triangulaciju izvora podataka i postupaka analize. Izvori podataka su: dokumenta, statistički izveštaji, sociološke studije i analize; anketno istraživanje i kvalitativno istraživanje, a postupci analize su:

3 Za pojedine segmente kvalitativne analize (stavova, normi i planova) koristiće se i 50 intervju sa tridesetogodišnjacima koji nisu u braku i nemaju decu, koji su sprovedeni u istom talasu kvalitativnog istraživanja.

4 Osnovne karakteristike „portreti“ intervjuisanih majki i očeva prikazani su u Prilogu na kraju studije.

sekundarna analiza podataka; kombinacija kvantitativne i kvalitativne analize podataka, i kvalitativna analiza.